==========
અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.
==========

ડૉ. કરણ સિંહ

વિરુદ્ધ

જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય અને અન્ય

૧૩ એપ્રિલ, ૨૦૦૪

[ન્યાયમૂર્તિ વાય.કે. સભરવાલ અને ન્યાયમૂર્તિ ડૉ. એ.આર. લક્ષ્મણન]

ભારતીય બંધારણ, ૧૯૫૦ :

અનુચ્છેદ ૩૬૩ – સંધિઓ, કરારો, કરારનામાઓ વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતા વિવાદો – હસ્તક્ષેપ પર બાધ – અદાલતો દ્વારા – રીટ અરજી – ની પોષણક્ષમતા – ભૂતપૂર્વ શાસકે બંધારણના પ્રારંભ પૂર્વે કરાર કર્યો હતો – સદરહુ ભૂતપૂર્વ શાસકે, ભારત સંઘ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં, પોતાની ખાનગી મિલકતોની એક યાદી આપી હતી જેમાં અમુક "વસ્તુઓ" નો સમાવેશ થતો ન હતો અને તે યાદી ભારત સંઘ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી હતી – ભૂતપૂર્વ

શાસકના પુત્રએ સદરહુ "વસ્તુઓ" શાસક પરિવારની ખાનગી મિલકતો હોવાનો દાવો કરતી રીટ અરજી દાખલ કરી – ઠરાવવામાં આવ્યું : સદરહુ પત્રવ્યવહાર અનુચ્છેદ ૩૬૩ના અર્થ અંતર્ગત "કરાર" સમાન ગણાશે – આથી, રીટ અરજીની પોષણક્ષમતા સદરહુ "વસ્તુઓ" તે કરાર હેઠળ આવરી લેવાયેલી હતી કે નહીં તે અંગેના તારણ પર નિર્ભર રહેશે.

અનુચ્છેદ ૧૩૬ અને ૧૪૨ – દાદ – દાદ ઘડવી – હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો – ભૂતપૂર્વ શાસકના પુત્રએ અમુક "વસ્તુઓ" શાસક પરિવારની ખાનગી મિલકતો હોવાનો દાવો કરતી રજૂઆત કરી હતી – સદરહુ રજૂઆત કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી હતી – સદરહુ ભૂતપૂર્વ શાસકના પુત્ર દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી રીટ અરજી – તેની પોષણક્ષમતા – ઠરાવવામાં આવ્યું : પુરાવા વિના જેનો નિકાલ ન થઈ શકે તેવા હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નોનો નિર્ણય રીટ અરજીમાં થઈ શકતો નથી – રજૂઆત નકારવામાં કોઈ ગેરકાયદેસરતા ન હોવાથી, સરકાર દ્વારા આ બાબતની પુનર્વિચારણા કરવાનો નિર્દેશ આપતો કોઈ હુકમ પસાર કરી શકાય નહીં – તેમજ અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ દાદ ઘડી શકાય તેવા કોઈ આધારો પણ અસ્તિત્વમાં ન હતા.

પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ :

કલમો ૧૭ અને ૩૧ – કબૂલાત – પુસ્તકો, આત્મકથા વગેરેમાં કરવામાં આવેલા કથનો – શું તે કબૂલાત, અધિકાર જતો કરવા અથવા અધિકારના ત્યાગ સમાન છે – ઠરાવવામાં આવ્યું : આવા કથનને નિર્ણાયક કબૂલાત તરીકે ધ્યાને

લઈ શકાય નહીં, પરંતુ તે કરનારનું વર્તન અધિકાર જતો કરવા અને/અથવા અધિકારનો ત્યાગ કરવા સમાન હતું કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે અન્ય સંજોગો સાથે વધારાના સંજોગ તરીકે ધ્યાને લઈ શકાય છે. ૪૩ લવાદ અધિનિયમ, ૧૯૪૦ :

કલમ ૨(ક) – "લવાદ કરાર" – નો અભાવ – મુદ્દાઓ – લવાદ સમક્ષ સોંપણી – ઠરાવવામાં આવ્યું : આ બાબતે કરારના અભાવે કોઈ પણ મુદ્દો લવાદને સોંપી શકાય નહીં.

પદ્ધતિ અને કાર્યરીતિ :

વિબંધ, ત્યાગ અને હક્ક જતો કરવો – સિદ્ધાંતો – ની પ્રયોજ્યતા – ભૂતપૂર્વ શાસકના પુત્રએ અમુક "વસ્તુઓ" શાસક પરિવારની ખાનગી મિલકતો હોવાનો દાવો કરતી રીટ અરજી દાખલ કરી પરંતુ યોગ્ય સમયે પગલાં લેવામાં નિષ્ફળ રહ્યા – ડિવિઝન બેન્ચે ઠરાવ્યું કે પુત્રએ તે વસ્તુઓ અંગેનો પોતાનો હક્ક જતો કર્યો હતો અને/અથવા ત્યાગ કર્યો હતો – તેની યોગ્યતા – ઠરાવવામાં આવ્યું : જોકે પુત્ર યોગ્ય તકે પોતાના હક્કનો દાવો કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો હતો તેમ છતાં વિબંધનો સિદ્ધાંત કદાચ લાગુ ન પડે – પરંતુ ડિવિઝન બેન્ચના નિર્ણયમાં કોઈ ખામી કાઢી શકાય નહીં.

અપીલકર્તા જમ્મુ અને કાશ્મીરના ભૂતપૂર્વ શાસકના પુત્ર હતા. ભૂતપૂર્વ શાસકે ૨૬–૧૦–૧૯૪૭ ના રોજ જમ્મુ અને કાશ્મીરના જોડાણ દસ્તાવેજ પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. ઝવેરાત અને સોનાની વસ્તુઓ વગેરે ધરાવતી પ્રશ્નસ્થ

વસ્તુઓ ૧૭–૯–૧૯૫૧ ના રોજ જમ્મુ સ્થિત તોષાખાનામાંથી શ્રીનગર સ્થિત તોષાખાનામાં તબદીલ કરવામાં આવી હતી. ભૂતપૂર્વ શાસકનું ૨૬–૪–૧૯૬૧ ના રોજ અવસાન થયું હતું. પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન, ભૂતપૂર્વ શાસકે પ્રશ્નસ્થ વસ્તુઓ ખાનગી મિલકત હોવાનો દાવો કર્યો ન હતો. ભારત સરકારે, ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૬(૨૨) ની રૂએ, ૨૬–૪–૧૯૬૧ થી અમલમાં આવે તે રીતે અપીલકર્તાને ભૂતપૂર્વ શાસકના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્યતા આપી હતી. બંધારણ (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ દ્વારા, ૨૮–૧૨–૧૯૭૧ થી અમલી બને તે રીતે શાસક પદ નાબૂદ કરવામાં આવ્યું હતું. જોકે, આ નાબૂદીથી રાજ્યની મિલકત કરતાં ભિન્ન એવી શાસકોની ખાનગી મિલકત પરની તેમની માલિકીને કોઈ અસર થઈ ન હતી.

અપીલકર્તાએ ગૃહ મંત્રાલય સમક્ષ તારીખ ૨–૧૨–૧૯૮૩ ના રોજ એક રજૂઆત કરીને દાવો કર્યો હતો કે શ્રીનગર સ્થિત તોષાખાનામાં રહેલી વસ્તુઓ તેમની અંગત મિલકતો હતી.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪ માં, અપીલકર્તાએ હાઇકોર્ટ સમક્ષ એક રીટ અરજી દાખલ કરી હતી, જેમાં અન્ય બાબતો સાથે તારીખ ૨–૧૨–૧૯૮૩ ની રજૂઆત પર નિર્ણય લેવા અને નિકાલ કરવા માટે ભારત સંઘ, ગૃહ મંત્રાલયને નિર્દેશો જારી કરવાની અરજ કરવામાં આવી હતી. રીટ અરજી પડતર હોવા દરમિયાન, ભારત સંઘ દ્વારા તારીખ ૨૪–૯–૧૯૮૪ ના રોજ અપીલકર્તાની રજૂઆત નકારી કાઢવામાં આવી હતી. અપીલકર્તાને મોકલવામાં આવેલા તારીખ ૨૪–૯–

૧૯૮૪ ના પોતાના પત્રવ્યવહારમાં, ભારત સંઘે, અન્ય બાબતો સાથે નોંધ્યું હતું કે સરકારના તારીખ ૧૮-૫-૧૯૪૯ ના પત્રના જવાબમાં, ભૂતપૂર્વ શાસકે તત્કાલીન ગૃહ મંત્રીને સંબોધેલા તારીખ ૧-૬-૧૯૪૯ ના પોતાના પત્રમાં પોતાની ખાનગી મિલકતોની યાદી મોકલી હતી. સદરહુ યાદીમાં પ્રશ્નસ્થ ઝવેરાત કે રાજચિહ્નોનો કોઈ ઉલ્લેખ ન હતો. ભૂતપૂર્વ શાસક દ્વારા આપવામાં આવેલી ખાનગી મિલકતોની સદરહુ યાદી ભારત સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી હતી અને તારીખ ૯-૬-૧૯૪૯ ના પત્ર દ્વારા ભૂતપૂર્વ શાસકને તેની યથાવત જાણ કરવામાં આવી હતી. તેમાં એવો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે "પ્રાસંગિક રીતે એ પણ નિર્દેશિત કરી શકાય કે 'હેર એપરન્ટ' શીર્ષકવાળી આપની આત્મકથામાં અને પ્રેસને આપેલા નિવેદનોમાં, આપે સ્વીકાર્યું છે કે તોષાખાનામાં પડેલો ખજાનો રાજ્યને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો".

અપીલકર્તાએ રીટ અરજીમાં સુધારો કર્યો અને તારીખ ૨૪-૯-૧૯૮૪ ના પત્રવ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ સરકારના નિર્ણયને રદબાતલ કરવાની તેમજ તારીખ ૯-૧૦-૧૯૮૪ ની પોતાની પુનર્વિચારણા અરજીની નામંજૂરીને પણ રદબાતલ કરવાની દાદ માંગી. વધુમાં, શ્રીનગર સ્થિત તોષાખાનાના કબજામાં રહેલી વારસાગત વસ્તુઓ (૫૬૩ વસ્તુઓ) અપીલકર્તાની અંગત મિલકતો છે તેવા જાહેરનામાની માંગ કરવામાં આવી હતી.

હાઇકોર્ટના સિંગલ જજ દ્વારા રીટ અરજી અંશતઃ મંજૂર કરવામાં આવી હતી. અપીલકર્તાને ઝવેરાતની ૭૨ વસ્તુઓ ધરાવતી 'વારસાગત વસ્તુઓ' ના

હકદાર માલિક જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા. અપીલકર્તા, રાજ્ય સરકાર અને ભારત સંઘે પોતપોતાની રીતે લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ દાખલ કરીને સિંગલ જજના ચુકાદાને પડકાર્યો હતો.

ડિવિઝન બેન્ચે ઠરાવ્યું હતું કે ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩ ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, ભૂતપૂર્વ શાસક દ્વારા આવા વિવાદમાંથી ઉદ્ભવતો કોઈપણ દાવો દાદ આપવાના હેતુસર કાયદાની અદાલત દ્વારા મંજૂર કરી શકાય નહીં. ડિવિઝન બેન્ચે વધુમાં ઠરાવ્યું કે અપીલકર્તા મૂલ્યવાન જંગમ મિલકતો પર પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કરતો કેસ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા. તેથી આ અપીલ થઈ. અપીલકર્તા વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમો ૧૭ અને ૩૧ ના સંદર્ભમાં રાજ્ય સરકારની તરફેણમાં તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવા અંગેની કોઈ કબૂલાત ન હતી અને અપીલકર્તાએ પોતાની આત્મકથા "હેર એપરન્ટ" માં કયા સંજોગો હેઠળ તે વિધાન કર્યું હતું તેની સ્પષ્ટતા કરવાનો વિકલ્પ અપીલકર્તા માટે ઉપલબ્ધ હતો.

અદાલત સમક્ષ નીચે મુજબના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા હતા :–

૧. શું ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩ નો બાધ રીટ અરજીની પોષણક્ષમતાને લાગુ પડતો હતો?

૨. શું વિબંધ, ત્યાગ અને હક્ક જતો કરવાના સિદ્ધાંતની પ્રયોજ્યતાના આધારે અપીલકર્તા દાદ મેળવવા માટે હક્કદાર ન હતા?

૩. શું રજૂઆતને નકારી કાઢતો ભારત સરકારનો નિર્ણય રદ કરવાપાત્ર હતો અને તે વસ્તુઓ અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકતો હોવાની ઘોષણા કરવાપાત્ર હતી કે પછી આ મુદ્દો પુનર્વિચારણા અર્થે ભારત સરકારને પરત મોકલવાપાત્ર હતો અથવા આ કોર્ટ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવનાર લવાદ સમક્ષ ન્યાયનિર્ણય માટે મોકલવાપાત્ર હતો?

અપીલ ફગાવી દેતાં, કોર્ટે

ઠરાવ્યું: પ્રશ્ન નં. ૧: બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩ નો બાધ:

૧. બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩ માં ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ સંધિ, વિલીનીકરણ કરાર, સમજૂતી કરાર વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતો અથવા તેને લગતો કોઈપણ અધિકાર કોઈપણ કોર્ટ દ્વારા નિર્ણિત કરવા સામે બાધિત છે. ભૂતપૂર્વ શાસક અને ભારત સરકાર વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર અનુચ્છેદ ૩૬૩ ના અર્થ અંતર્ગત "સમજૂતી કરાર" સમાન થશે. જો એવા તારણ પર પહોંચવામાં આવે કે તે સંબંધિત પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓને પણ આવરી લે છે, તો અનુચ્છેદ ૩૬૩ નો બાધ સ્પષ્ટપણે લાગુ પડશે. પરંતુ જો આ કોર્ટ એવા તારણ પર આવે કે આ વસ્તુઓ સદર પત્રવ્યવહાર હેઠળ આવરી લેવામાં આવી નથી, તો અનુચ્છેદ ૩૬૩ લાગુ પડશે નહીં. અન્ય પ્રશ્નોની તપાસ કરતી વખતે આ હકીકતલક્ષી પાસાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. [૪૬–એ–બી–સી–ડી]

એચ.એચ. મહારાજાધિરાજ માધવ રાવ જીવાજી રાવ સિંધિયા બહાદુર ઓફ ગ્વાલિયર વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૧૯૭૧] ૧ એસસીસી ૮૫,

કર્નલ હિઝ હાઇનેસ સવાઈ તેજ સિંહજી ઓફ અલવર વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૯) ૧ એસસીસી ૫૧૨, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિરુદ્ધ પ્રિન્સ મુફક્કમ જાહ, [૧૯૯૫] સપ્લી. ૧ એસસીસી ૭૦૨ અને કુંવર શ્રી વીર રાજેન્દ્ર સિંહ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૦) ૨ એસસીઆર ૬૩૧, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન નં. ૨: બાબત: વિબંધ, અધિકાર જતો કરવા અથવા ત્યાગના સિદ્ધાંતની પ્રયોજ્યતા.

૨.૧. અપીલકર્તાના દાવામાં નીચેની હકીકતો ધ્યાને લેવામાં આવી ન હતી:–

(એ) ભારત સરકાર અને ભૂતપૂર્વ શાસક વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહાર પરથી જણાયું હતું કે, પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓ ભૂતપૂર્વ શાસકે તેમના જીવનકાળ દરમિયાન ક્યારેય પોતાની ખાનગી મિલકત હોવાનો દાવો કર્યો ન હતો. [૫૯–બી–સી–ડી]

(બી) વર્ષ ૧૯૬૧ માં ભૂતપૂર્વ શાસકના અવસાન પર અપીલકર્તાને તેમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હતી. તારીખ ૨–૧૨–૧૯૮૩ ની રજૂઆત સુધી કોઈ દાવો કરવામાં આવ્યો ન હતો. [૫૯–ડી–ઈ] (સી) અપીલકર્તાએ વેલ્થ ટેક્સ એક્ટની કલમ ૫(૧) (૪) હેઠળ મુક્તિ મેળવવા માટે સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટ ટેક્સીસ સમક્ષ કોઈ અરજી કરી ન હતી કે ન તો સંપત્તિ વેરામાંથી મુક્તિ મેળવવાના હેતુ માટે જરૂરી હોય તે મુજબ કેન્દ્ર

સરકારે સદર વસ્તુઓને અપીલકર્તાની વારસાગત વસ્તુઓ તરીકે માન્ય રાખી હતી. અપીલકર્તાએ હાઇકોર્ટ સમક્ષ રીટ અરજી દાખલ કર્યા પછી, માત્ર તારીખ ૭–૨–૧૯૮૫ ના રોજ પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓના સંબંધમાં વેલ્થ ટેક્સ એક્ટની કલમ ૫(૧) (૪–એક્સ) હેઠળ મુક્તિનો દાવો કરતી અરજી દાખલ કરી હતી. [૫૯–એફ–જી–એચ; ૬૦–એ–બી–સી]

(ડી) અપીલકર્તાએ "હેયર એપેરન્ટ" શીર્ષકવાળી પોતાની આત્મકથામાં નીચે મુજબની અસર ધરાવતું નિવેદન કર્યું હતું: [૬૦–એ–બી–સી]

"વળી અન્ય મોટાભાગના શાસકોથી વિપરીત, મારા પિતાએ પોતાની ખાનગી મિલકત અને રાજ્યની મિલકત વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ પાડ્યો હતો. તેમણે કરોડો રૂપિયાનું કૌટુંબિક ઝવેરાત, શાલ, ગલીચા અને રાજચિહ્નો રાજ્યના તોષાખાના (ખજાના) માં જ રહેવા દીધા હતા, જેને તેમના સ્થાને રહેલા અન્ય મોટાભાગના લોકોએ સહેજ પણ ખચકાટ વગર પોતાના કરી લીધા હોત."

૨.૨. જોકે ઉપરોક્ત હકીકતોના આધારે, ગ્યારસી બાઈમાં ઠરાવવામાં આવેલી ત્રણ શરતોના અભાવે અપીલકર્તા વિરુદ્ધ વિબંધનો સિદ્ધાંત ભલે લાગુ ન પડે, પરંતુ હક્ક ત્યાગ કરવા અને અધિકાર જતો કરવા સંબંધે તેવું કહી શકાય નહીં. આ માત્ર અપીલકર્તા તરફથી વિલંબ અને મૂકપ્રેક્ષક બની રહેવાનો કેસ નથી. પ્રથમ તો, અપીલકર્તાના પિતાએ ક્યારેય આ વસ્તુઓ પોતાની ખાનગી મિલકત હોવાનો દાવો કર્યો ન હતો. તેમના અવસાન પછી, વીસ વર્ષ સુધી અપીલકર્તાએ કોઈ કાર્યવાહી કરી ન હતી. બીજી તરફ, તેઓ પ્રસંગોપાત

તોષાખાનામાંથી લોન પર વસ્તુઓ મેળવતા રહ્યા હતા. અપીલકર્તા યોગ્ય તકે પોતાના અધિકારનો દાવો કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા. આ હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં, અપીલકર્તાએ પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓના સંબંધમાં પોતાનો અધિકાર જતો કર્યો છે અને/અથવા તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેવા ડિવિઝન બેંચના તારણમાં કોઈ ખામી કાઢી શકાય નહીં. [૬૧–સી–ડી–ઈ–એફ] એફ, ધ્યાન સિંહ વિરુદ્ધ જુગલ કિશોર, [૧૯૫૨] એસસીઆર ૪૭૮, ગ્યારસી બાઈ વિરુદ્ધ ધનસુખ લાલ, [૧૯૬૫] ૨ એસસીઆર ૧૫૪, શાહ મુલચંદ એન્ડ કંપની લિમિટેડ વિરુદ્ધ જવાહરલાલ મિલ્સ લિમિટેડ, (૧૯૫૩) એસસીઆર ૩૫૧, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ ગ્રેટર બોમ્બે વિરુદ્ધ ડૉ. હકીમવાડી ટેનન્ટ્સ એસોસિએશન, (૧૯૮૮) સપ્લી. એસસીસી ૫૫ અને ચંદ્ર દલુઈ વિરુદ્ધ વિશ્વનાથ બેનર્જી, [૧૯૮૯] સપ્લી. ૧ એસસીસી ૪૮૭, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો. મિત્ર સેન સિંહ વિરુદ્ધ એમટી. જાનકી કુઅર, એઆઇઆર પીસી ૨૧૩ અને પિકાર્ડ વિરુદ્ધ સીઅર્સ, ૬ એડી એન્ડ ઈ ૪૬૯ નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન નં. ૩ :

૩.૧. પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓ અપીલકર્તા અથવા તેમના પિતાની ખાનગી મિલકતો છે તેવી કોઈ ઘોષણા ક્યારેય કરવામાં આવી નથી. ભૂતપૂર્વ શાસક અને સરકાર વચ્ચેના પત્રવ્યવહારમાં આ વસ્તુઓને ભૂતપૂર્વ શાસકની ખાનગી મિલકત તરીકે જાહેર કરવામાં આવી નથી, જોકે કેટલીક અન્ય મિલકતોને તે રીતે જાહેર કરવામાં આવી હતી. અપીલકર્તાના દાવામાં કંઈક તથ્ય છે જે વિચારણા

માંગી લે છે તેમ માની લઈએ, તો પણ તે હકીકતના વિવિધ વિવાદિત પ્રશ્નોની તપાસ પર નિર્ભર રહેશે. પુરાવો લીધા સિવાય આવા વિવાદિત પ્રશ્નોનો ન્યાયનિર્ણય થઈ શકે નહીં. [૬૩–બી–સી–ડી]

ધરમ દત્ત વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૩) ૧૦ સ્કેલ ૧૪૧, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

ડૉ. કરણ સિંહ વિરુદ્ધ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય, (૧૯૮૬) ૧ એસસીસી ૫૪૧, નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૩.૨. અપીલકર્તાએ પોતે જ જે સરકારનો સંપર્ક કર્યો હતો તે સરકારના નિર્ણયમાં કોઈ ગેરકાયદેસરતા નથી. તેથી, તારીખ ૨૪–૯–૧૯૮૪ ના હુકમને રદ કરવો અને સરકાર દ્વારા આ મુદ્દા પર પુનર્વિચારણા કરવાનો નિર્દેશ આપવો શક્ય નથી. વધુમાં, પ્રસ્તુત કેસની હકીકતો પર, દાદને યોગ્ય ઘાટ આપવા માટે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ આ કોર્ટની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે કોઈ આધાર નથી. [૬૩–ઈ–એફ; ૬૪–એ–બી]

૩.૩. વળી, લવાદ સમક્ષ મોકલવાની જરૂરિયાત દર્શાવતા કોઈ કરારના અભાવમાં આ મુદ્દાને ન્યાયનિર્ણય માટે લવાદ સમક્ષ મોકલી પણ શકાય નહીં. વધુમાં, રીટ અરજીમાં આવો કોઈ દાવો કરવામાં આવ્યો નથી. [૬૪–એ–બી]

૪. "હેયર એપેરન્ટ" પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલાં વિધાનોને સ્વયં નિર્ણાયક કબૂલાત તરીકે ધ્યાને લેવામાં આવી રહ્યાં નથી, પરંતુ પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓના સંબંધમાં અપીલકર્તાનું આચરણ અધિકાર જતો કરવા અને/અથવા હક્કના

ત્યાગ સમાન છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે, જે સંજોગોની અગાઉથી નોંધ લેવામાં આવી ચૂકી છે તે અન્ય સંજોગોની સાથોસાથ વધારાના સંજોગ તરીકે ધ્યાને લેવામાં આવ્યા છે. [૬૧–એ–બી–સી]

શ્રી કિશોરી લાલ વિરુદ્ધ મસમ્માત ચલતીબાઈ, [૧૯૫૯] સપ્લી. ૧ એસસીઆર ૬૯૮, ભારત સિંહ વિરુદ્ધ ભાગીરથી, [૧૯૬૬] ૧ એસસીઆર ૬૦૬ અને ચિક્કમ કોરેશ્વર રાવ વિરુદ્ધ ચિક્કમ સુબ્બા રાવ, (૧૯૭૦) ૧ એસસીસી ૫૫૮, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

ત્રિનિદાદ આસ્ફાલ્ટ કંપની વિરુદ્ધ કાર્યાટ, (૧૯૮૬) એ.સી. ૫૮૭ અને ઈન રી: ચંદ્ર કુંવર, (૧૯૦૬) ૩૪ આઈ.એ. ૨૭, ટાંકવામાં આવ્યા.

દીવાની અપીલીય હકુમત : દીવાની અપીલ નં. ૫૯૪૩–૫૯૪૫ / ૧૯૯૭. જમ્મુ અને કાશ્મીર હાઇકોર્ટના એલ.પી.એ. (ડબલ્યુ) નં. ૩૯, ૬૦ અને ૬૪ / ૧૯૮૯ માં તારીખ ૩૦.૫.૯૭ ના ચુકાદા અને હુકમ સામે.

કપિલ સિબ્બલ, સંજીવ સેન, આર.એન. કરંજાવાલા, સંદીપ કપૂર, ભારત ભારત સિંહ, નીરજ ગુપ્તા, અજય કપૂર, બ્રિજેશ કાલાપા, કુમારી રૂબી આહુજા અને કુમારી અંજલિ વર્મા, મેસર્સ જેબીડી એન્ડ કંપની વતી, અપીલકર્તાઓ તરફથી.

રાજુ રામચંદ્રન, એડિશનલ સોલિસિટર જનરલ, અલતાફ એચ. નાયક, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના એડવોકેટ જનરલ, એ. સુબ્બા રાવ, સુશ્રી રેખા પાંડે,

પ્રતીક જાલાન, સુશ્રી સુષ્મા સુરી, પી. પરમેશ્વરન, અનીસ સુહરાવર્દી, શમામા અનીસ, સૈયદ મેહદી ઇમામ અને વિનય ત્રિપાઠી સામાવાળાઓ તરફથી ઉપસ્થિત રહ્યા.

કોર્ટનો ચુકાદો નીચે મુજબ આપવામાં આવેલ :

ન્યાયમૂર્તિ વાય.કે. સભરવાલ : આ અપીલોમાં નિર્ણિત કરવાનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે શું 'તોષાખાના' (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો ખજાનો) માં રહેલી ૫૬૩ વસ્તુઓને અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકત તરીકે જાહેર કરી શકાય કે પછી આ પ્રશ્ન ભારત સરકાર દ્વારા નવેસરથી નિર્ધારિત કરવા યોગ્ય છે અથવા તેને ન્યાયનિર્ણય માટે લવાદ સમક્ષ મોકલવો જોઈએ. જે પૃષ્ઠભૂમિ હેઠળ આ પ્રશ્ન વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થયો છે તેની સૌપ્રથમ નોંધ લઈ શકાય.

અપીલકર્તા જમ્મુ અને કાશ્મીરના ભૂતપૂર્વ શાસક મહારાજા હરિ સિંહના પુત્ર છે. મહારાજા હરિ સિંહ દ્વારા ૨૬મી ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭ના રોજ જમ્મુ અને કાશ્મીરના જોડાણ દસ્તાવેજનું નિષ્પાદન કરવામાં આવ્યું હતું. ઝવેરાત અને સોનાની વસ્તુઓ વગેરે ધરાવતી પ્રશ્નસ્થ વસ્તુઓ ૧૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૧ના રોજ જમ્મુ ખાતેના તોષાખાનામાંથી શ્રીનગર ખાતેના તોષાખાનામાં તબદીલ કરવામાં આવી હતી. મહારાજા હરિ સિંહનું ૨૬મી એપ્રિલ, ૧૯૬૧ના રોજ અવસાન થયું હતું. પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન, મહારાજા હરિ સિંહે પ્રશ્નસ્થ વસ્તુઓ પર ખાનગી મિલકત તરીકે કોઈ દાવો કર્યો ન હતો. ભારત સરકારે, ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૬ના ખંડ (૨૨) ને અનુસરીને, ૨૬મી

એપ્રિલ, ૧૯૬૧ની અસરથી સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સર હરિ સિંહના ઉત્તરાધિકારી તરીકે અપીલકર્તાને માન્યતા આપી હતી. બંધારણ (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ દ્વારા, ૨૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૭૧ની અસરથી શાસક પદ નાબૂદ કરવામાં આવ્યું હતું. જોકે, આ નાબૂદીથી રાજ્યની મિલકતથી ભિન્ન એવી શાસકોની તેમની ખાનગી મિલકત પરની માલિકીને કોઈ અસર થઈ ન હતી.

અપીલકર્તાએ ૨જી ડિસેમ્બર, ૧૯૮૩ના રોજ ગૃહ મંત્રાલયને એક રજૂઆત કરી એવો દાવો કર્યો હતો કે શ્રીનગરના તોષાખાનામાં રહેલી વસ્તુઓ, એટલે કે વારસાગત ચીજવસ્તુઓ, પહેરવેશના વસ્ત્રો, સોના અને ચાંદીના વાસણો તથા કટલરી, ફર્નિચર, ફિક્સ્ચર અને ગલીચા વગેરે, શાસનની સ્થાપનાથી પેઢી દર પેઢી ચાલી આવતી જમ્મુ અને કાશ્મીરના શાસક પરિવારની મિલકત છે અને તે તેમની અંગત મિલકત છે. આ તમામ વસ્તુઓ અપીલકર્તાને સોંપી દેવા માટે રાજ્ય સરકારને તાત્કાલિક સૂચનાઓ જારી કરવા મંત્રાલયને અરજ કરવામાં આવી હતી.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪માં, ૨જી ડિસેમ્બર, ૧૯૮૩ની રજૂઆત પર નિર્ણય લેવા અને તેનો ન્યાયનિર્ણય કરવા માટે ભારત સંઘ, ગૃહ મંત્રાલયને નિર્દેશો જારી કરવા બાબતની અન્ય બાબતો સહિત અરજ કરતી એક રીટ અરજી જમ્મુ અને કાશ્મીર હાઇકોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી. રીટ અરજી પડતર હતી તે દરમિયાન, ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના રોજ ભારત સંઘ દ્વારા અપીલકર્તાની રજૂઆત નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. અપીલકર્તાને મોકલવામાં આવેલા ૨૪મી

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના પોતાના પત્રવ્યવહારમાં, ભારત સંઘે અન્ય બાબતો સાથે એવી નોંધ લીધી હતી કે સરકારના ૧૮મી મે, ૧૯૪૯ના પત્રના જવાબમાં, તત્કાલીન ગૃહ મંત્રી સ્વર્ગસ્થ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સંબોધિત ૧લી જૂન, ૧૯૪૯ના પોતાના પત્રમાં મહારાજા હરિ સિંહે તેમની ખાનગી મિલકતોની એક યાદી મોકલી હતી. સદરહુ યાદીમાં પ્રશ્નસ્થ ઝવેરાત કે રાજચિહ્નોનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. મહારાજા હરિ સિંહ દ્વારા આપવામાં આવેલી ખાનગી મિલકતોની સદરહુ યાદી ભારત સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી હતી અને ૯મી જૂન, ૧૯૪૯ના પત્ર દ્વારા મહારાજા હરિ સિંહને વિધિવત રીતે જાણ કરવામાં આવી હતી. તેમાં એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "પ્રાસંગિક રીતે એ નિર્દેશ કરી શકાય કે 'હેર એપેરન્ટ' શીર્ષકવાળી તમારી આત્મકથામાં અને પ્રેસ સમક્ષ કરેલા નિવેદનોમાં, તમે સ્વીકાર્યું છે કે તોષાખાનામાં રહેલો ખજાનો રાજ્યને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો". રીટ અરજીમાં, હાઇકોર્ટે તે વસ્તુઓના નિરીક્ષણ માટેની અપીલકર્તાની અરજી ફગાવી દીધી હતી. તેમ છતાં, ૨૦મી જુલાઈ, ૧૯૮૫ના હુકમ દ્વારા ઝવેરાતના બોક્સ સીલ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો. આ કોર્ટે, અપીલકર્તાની અપીલ પર હાઇકોર્ટના હુકમને બાજુ પર રાખીને, તે વસ્તુઓનું સાચું સ્વરૂપ અને પ્રકાર નક્કી કરવા તથા તેમાંથી કોઈ અને જો હોય તો કઈ વસ્તુઓ અપીલકર્તા અને તેમના પરિવારના અંગત ઉપયોગની વારસાગત ચીજવસ્તુઓ બને છે તે નિર્ધારિત કરવા માટે, સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટ ટેક્સીસના સભ્ય દ્વારા નિરીક્ષણ કરવાના હેતુસર તે બોક્સ ખોલવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો, જેમની સાથે આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના ડિરેક્ટર

જનરલ, ડિરેક્ટર એન્ટિક્સ, નેશનલ મ્યુઝિયમના ડિરેક્ટર અને ઝવેરાતના માન્ય મૂલ્યાંકનકારો રહેવાના હતા. આ નિરીક્ષણ અપીલકર્તાના પ્રતિનિધિ તેમજ રાજ્ય સરકારના પ્રતિનિધિની ઉપસ્થિતિમાં હાથ ધરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો (જુઓ ડૉ. કરણ સિંહ વિરુદ્ધ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય અને અન્ય, [૧૯૮૬] ૧ એસસીસી ૫૪૧). આ નિર્ણયના અનુસંધાનમાં, નિરીક્ષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું અને હાઇકોર્ટ સમક્ષ અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. અપીલકર્તાએ રીટ અરજીમાં સુધારો કર્યો અને સરકારના એવા નિર્ણયને રદ કરવાની માંગણી કરી કે જે, ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના પત્રવ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ હતો. સરકારે ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના પોતાના નિર્ણયની પુનર્વિચારણા માંગતી અપીલકર્તાની અરજી પણ નકારી કાઢી હોવાથી, અપીલકર્તાએ પોતાની ૯મી ઓક્ટોબર, ૧૯૮૪ની પુનર્વિચારણા અરજીની નામંજૂરીને પણ રદબાતલ ઠેરવવાની માંગણી કરી હતી. વધુમાં, એવી ઘોષણા કરવાની માંગણી કરવામાં આવી હતી કે તોષાખાના, શ્રીનગરના કબજા હેઠળ રહેલી વારસાગત ચીજવસ્તુઓ (૫૬૩ વસ્તુઓ) અપીલકર્તાની અંગત મિલકતો છે.

હાઇકોર્ટના વિદ્વાન સિંગલ જજ દ્વારા રીટ અરજી અંશતઃ મંજૂર કરવામાં આવી હતી. આ કોર્ટ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલી નિરીક્ષણ સમિતિના અહેવાલના પરિશિષ્ટ 'સી' માં ઉલ્લેખિત ઝવેરાતની ૪૨ વસ્તુઓ ધરાવતી 'વારસાગત ચીજવસ્તુઓ' ના હકદાર માલિક તરીકે અપીલકર્તાને જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા. રાજ્ય સરકારને તેનો કબજો અપીલકર્તાને સોંપી દેવાનો નિર્દેશ

આપવામાં આવ્યો હતો. રજૂઆતને નામંજૂર કરતા અને સદરહુ હુકમની પુનર્વિચારણા કરવાનો ઇનકાર કરતા ભારત સરકારના હુકમો રદબાતલ ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. ઉપર ઉલ્લેખિત નિરીક્ષણ સમિતિના અહેવાલના પરિશિષ્ટ 'એ' અને 'બી' માં જણાવેલી ઝવેરાતની વસ્તુઓના દાવા સંબંધમાં આ બાબતમાં સંડોવાયેલા તમામ પક્ષકારોને સુનાવણીની યોગ્ય તક આપ્યા પછી અપીલકર્તાની રજૂઆત પર પુનર્વિચારણા કરવાનો ભારત સરકારને નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

વિદ્વાન સિંગલ જજના ચુકાદાને અપીલકર્તા, રાજ્ય સરકાર અને ભારત સંઘ દ્વારા પ્રત્યેકે લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ દાખલ કરીને પડકારવામાં આવ્યો હતો, જેમાં અપીલકર્તાએ એવો દાવો કર્યો હતો કે તમામ વસ્તુઓને તેમની ખાનગી મિલકત તરીકે જાહેર કરવી જોઈતી હતી અને રાજ્ય સરકાર તથા ભારત સંઘે એવો દાવો કર્યો હતો કે વિદ્વાન સિંગલ જજ દ્વારા રીટ અરજી ફગાવી દેવી જોઈતી હતી.

વાદગ્રસ્ત ચુકાદા દ્વારા, ત્રણેય લેટર્સ પેટન્ટ અપીલોનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે. ડિવિઝન બેન્ચે ઠેરવ્યું છે કે અપીલકર્તાએ ૩૦ વર્ષ સુધી કોઈ દાવો રજૂ કર્યો ન હતો, આવા દાવાને ભારત સંઘ દ્વારા માન્ય રાખવાની વાત તો ઘણી દૂર રહી, અને તે તમામ વર્ષો દરમિયાન અપીલકર્તાએ આ જંગમ મિલકતોના સંબંધમાં સહેજ પણ આંગળી સરખી ઊંચી કરી ન હતી. ડિવિઝન બેન્ચ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચી હતી કે પ્રકૃતિ અને સંજોગો તથા અપીલકર્તાના આચરણને જોતાં, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૯૮૩ સુધી આ મિલકતો પર ખાનગી મિલકતો

તરીકે દાવો કરવાનો ભૂતપૂર્વ શાસક કે અપીલકર્તા દ્વારા સહેજ પણ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો ન હતો. ડિવિઝન બેન્ચે ઠેરવ્યું હતું કે કાં તો અધિકારનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો અથવા સ્વેચ્છાએ હક જતો કરવામાં આવ્યો હતો. ૪૨ વસ્તુઓના સંબંધમાં વિદ્વાન સિંગલ જજનો નિષ્કર્ષ ઉલટાવી દેવામાં આવ્યો હતો. ડિવિઝન બેન્ચે વધુમાં ઠેરવ્યું હતું કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખતાં, ભૂતપૂર્વ શાસક દ્વારા આવા વિવાદમાંથી ઉદ્ભવતો કોઈપણ દાવો દાદ આપવાના હેતુસર કાયદાની અદાલત દ્વારા મંજૂર કરી શકાય નહીં. ડિવિઝન બેન્ચે એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે અપીલકર્તા આ કિંમતી જંગમ મિલકતો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરતો કેસ બનાવવામાં નિષ્ફળ રહ્યા છે. પરિણામે, અપીલકર્તા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલ ફગાવી દેવામાં આવી છે અને રાજ્ય તથા ભારત સંઘ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલો મંજૂર કરવામાં આવી છે.

અપીલકર્તા વતી ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ ધારાશાસ્ત્રી શ્રી કપિલ સિબલે એવી દલીલ કરી છે કે અપીલકર્તાએ પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કર્યો છે, તે જતો કર્યો છે અથવા સ્વેચ્છાએ છોડી દીધો છે તેવા નિષ્કર્ષ પર આવવામાં અને રીટ અરજી ફગાવી દેવામાં ડિવિઝન બેન્ચે ભૂલ કરી છે. બીજી બાજુ, વાદગ્રસ્ત ચુકાદાનું સમર્થન કરતા ભારત સંઘ વતી ઉપસ્થિત વિદ્વાન એડિશનલ સોલિસિટર જનરલ શ્રી રાજુ રામચંદ્રન અને શ્રી અલતાફ એચ. નાયક, રાજ્યના વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે એવી દલીલ કરી હતી કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩માં સમાવિષ્ટ બાધને ધ્યાનમાં રાખીને રીટ અરજી ટકવાપાત્ર ન

હતી અને, અન્યથા પણ હકીકતના અત્યંત વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નો હોવા ઉપરાંત ૩૦ વર્ષના સમયગાળા પછી અપીલકર્તાને આ મુદ્દો ફરીથી ઉપાડવાનો કોઈ અધિકાર ન હતો.

શરૂઆતમાં જ, અમે નોંધી શકીએ છીએ કે પ્રશ્નસ્થ વસ્તુઓ મહારાજા હરિ સિંહની અથવા અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકતો હતી તેવી કોઈ ઘોષણા ક્યારેય કરવામાં આવી ન હતી.

ઉપરોક્ત હકીકતલક્ષી પૃષ્ઠભૂમિ સાથે, વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે :

૧. રીટ અરજીની ટકવાપાત્રતા સામે ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩નો બાધ; ૨. શું વિબંધન, અધિકાર–ત્યાગ અને હકજતો કરવાના સિદ્ધાંતોની પ્રયોજ્યતાના કારણે અપીલકર્તા દાદ મેળવવા માટે હકદાર રહેતા નથી; ૩. શું રજૂઆત નકારતો ભારત સરકારનો નિર્ણય રદબાતલ ઠેરવવા યોગ્ય છે અને પ્રશ્નસ્થ વસ્તુઓ અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકત છે તેવી ઘોષણા આપવા યોગ્ય છે અથવા આ પ્રશ્ન કાં તો પુનર્વિચારણા માટે ભારત સરકારને પરત મોકલવા યોગ્ય છે કે પછી આ કોર્ટ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવનાર લવાદ સમક્ષ ન્યાયનિર્ણય માટે મોકલવા યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન નં. ૧ : બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩નો બાધ :

સામાવાળાઓ વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે આ વસ્તુઓ

ખાનગી છે કે રાજ્યની મિલકત તે અંગેનો પ્રશ્ન સ્વર્ગસ્થ મહારાજા હરિ સિંહ દ્વારા ડોમિનિયન ઓફ ઇન્ડિયાની સરકાર સાથે કરવામાં આવેલા જોડાણ દસ્તાવેજમાંથી ઉદ્ભવે છે અને, તેથી અદાલતોની હકુમત બાધિત છે. અમુક સંધિઓ, કરારો વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતા વિવાદોમાં અદાલતો દ્વારા હસ્તક્ષેપ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકતો બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૬૩ નીચે મુજબ વંચાય છે:—

"(૧) આ બંધારણમાં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોવા છતાં પરંતુ અનુચ્છેદ ૧૪૩ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, કોઈ દેશી રાજ્યના કોઈપણ શાસક દ્વારા આ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં કરવામાં આવેલા અથવા નિષ્પાદિત કરવામાં આવેલા અને જેમાં ડોમિનિયન ઓફ ઇન્ડિયાની સરકાર અથવા તેની પુરોગામી સરકારો પૈકીની કોઈપણ સરકાર એક પક્ષકાર હતી અને જે આવા પ્રારંભ પછી અમલમાં હોય અથવા અમલમાં ચાલુ રાખવામાં આવેલ હોય તેવા સંધિ, કરાર, કરારનામું, વચનપત્ર, સનદ અથવા અન્ય સમાન દસ્તાવેજની કોઈપણ જોગવાઈમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ વિવાદમાં, અથવા આવા કોઈપણ સંધિ, કરાર, કરારનામું, વચનપત્ર, સનદ કે અન્ય સમાન દસ્તાવેજ સંબંધિત આ બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈઓ હેઠળ ઉપાર્જિત થતા કોઈપણ અધિકાર અથવા તેમાંથી ઉદ્ભવતી કોઈપણ જવાબદારી કે બંધનકર્તા કર્તવ્યના સંબંધમાં કોઈપણ વિવાદમાં, સુપ્રિમ કોર્ટ કે અન્ય કોઈપણ અદાલતની હકુમત રહેશે નહીં.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં (એ) "દેશી રાજ્ય" એટલે આ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં હિઝ મેજેસ્ટી અથવા ડોમિનિયન ઓફ ઇન્ડિયાની સરકાર દ્વારા આવું

રાજ્ય હોવા તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત કોઈપણ પ્રદેશ; અને

(બી) "શાસક" માં આવા પ્રારંભ પહેલાં હિઝ મેજેસ્ટી અથવા ડોમિનિયન ઓફ ઈન્ડિયાની સરકાર દ્વારા કોઈપણ દેશી રાજ્યના શાસક તરીકે માન્યતા આપવામાં આવેલી હોય તેવા રાજકુમાર, મુખી અથવા અન્ય વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે."

એચ.એચ. મહારાજાધિરાજ માધવ રાવ જીવાજી રાવ સિંધિયા બહાદુર ઓફ ગ્વાલિયર વગેરે વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, [૧૯૭૧] ૧ એસસીસી ૮૫ માં ઉપરોક્ત અનુચ્છેદનું અર્થઘટન કરતાં, આ કોર્ટે ઠેરવ્યું હતું કે :

" ... પરંતુ બંધારણ સભા પેન્ડોરાઝ બોક્સ (મુસીબતોનો પિટારો) ખોલવા માંગતી ન હતી. અનુચ્છેદ ૩૬૩ સાથે, અનુચ્છેદ ૩૬૨ એ મુકદ્દમાબાજીના પૂર માટેના દરવાજા ખોલી દીધા હોત. બંધારણ સભા સ્પષ્ટપણે તે પરિસ્થિતિ ટાળવા માંગતી હતી. અનુચ્છેદ ૩૬૩ ઘડવા પાછળનું મુખ્ય કારણ એ જ રહ્યું હોવાનું જણાય છે ... વિલીનીકરણ કરારો કરનારા કેટલાક શાસકો, બંધારણના મુસદ્દાને આખરી ઓપ આપવામાં આવ્યો તે પહેલાં પણ તે કરારોની કાયદેસરતાને પડકારી રહ્યા હતા. તેમનામાંના કેટલાક એવી દલીલ કરી રહ્યા હતા કે તેમની પાસેથી ડરાવી–ધમકાવીને તે કરારો લેવામાં આવ્યા હતા; અન્ય કેટલાક એવી દલીલ કરી રહ્યા હતા કે તેમણે સહી કરેલા કરારોમાં ખાલી જગ્યાઓ હતી અને તે ખાલી જગ્યાઓ તેમની જાણ બહાર તથા તેમના હિતને પ્રતિકૂળ અસર થાય તે રીતે ભરી દેવામાં આવી હતી. વિલીનીકરણની આ પ્રક્રિયા ખૂબ જ

ઉતાવળે આગળ વધી હતી. બંધારણના ઘડવૈયાઓ વિલીનીકરણ કરારોની કાયદેસરતા સામે ભવિષ્યમાં ઉપસ્થિત થનારા પડકારની શક્યતાને અવગણી શક્યા ન હોત. સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ બંધારણની એવી વિવિધ જોગવાઈઓ સામેના પડકારને ટાળવા માટે ઉત્સુક રહ્યા હોત કે જે જોગવાઈઓ વિલીનીકરણ કરારો સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી છે." વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે :

"તેથી જ અનુચ્છેદ ૩૬૩ એ રાજ્યકૃત્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવતા કરારનામાઓ અથવા વિલીનીકરણ કરારોની બિન–અમલપાત્રતાના સિદ્ધાંતને સમાવિષ્ટ કરીને, કરારનામાઓ અથવા વિલીનીકરણ કરારો હેઠળના હકો અને જવાબદારીઓનું નિયમન તથા માર્ગદર્શન કરતા રાજ્યકૃત્યના સિદ્ધાંતોને વાસ્તવમાં મૂર્તિમંત કર્યા હતા."

કર્નલ હિઝ હાઇનેસ સવાઇ તેજ સિંહજી ઓફ અલવર વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, [૧૯૭૯] ૧ એસસીસી ૫૧૨ માં, આ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે :

"શ્રી શર્મા દ્વારા ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલી અન્ય એક દલીલ એવી હતી કે તારીખ ૧૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૯ ના પત્રને કરારનો પુરાવો ગણવામાં આવે તોપણ, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૩ ની જોગવાઈઓ હેઠળ બાધિત થતો નથી, કારણ કે તે રાજસ્થાન કરારનામામાંથી પરિણમેલો કરાર હતો, જે તેમના મત મુજબ, આ અનુચ્છેદ હેઠળ આવરી લેવાયેલો એકમાત્ર કરાર હતો. આ દલીલ પણ

તથ્યવિહીન છે. ભારત સરકાર પક્ષકાર હોય તેવા કોઈ ભારતીય દેશી રાજ્યના કોઈપણ શાસક દ્વારા બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં કરવામાં આવેલા અથવા નિષ્પાદિત કરવામાં આવેલા કોઈપણ કરારમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ વિવાદમાં બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૬૩ તમામ અદાલતોની હકુમતને બાધિત કરે છે. આ અનુચ્છેદનો અમલ કોઈપણ "મૂળ" કરારનામા પૂરતો મર્યાદિત નથી અને પ્રત્યેક કરાર, ભલે તે પ્રાથમિક હોય કે અગાઉના કરારની જોગવાઈઓના અનુસંધાનમાં કરવામાં આવેલો હોય, તે આ અનુચ્છેદના દાયરામાં આવશે. આમ, તારીખ ૧૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૯ ના પત્રમાં સમાવિષ્ટ કરાર એ રાજસ્થાન કરારનામાની જોગવાઈઓ હેઠળ લેવાયેલા પગલાંમાંથી પરિણમ્યો હતો તે હકીકત, સામાવાળાઓ વતી લેવાયેલા એ બચાવનો કોઈ ઉત્તર નથી કે બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૬૩ બંને દાવાઓની પોષણક્ષમતા સામે બાધરૂપ છે, જોકે અમે એ પણ ઉમેરી શકીએ છીએ કે તે કરાર રાજસ્થાન કરારનામામાંથી સીધેસીધો ઉદ્ભવ્યો ન હતો પરંતુ તેના અનુચ્છેદ ૧૨ ના ખંડ (૨) ની જોગવાઈઓની અવગણના કરીને અને તેનાથી વિચલિત થઈને કરવામાં આવ્યો હતો."

ફરીથી, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિરુદ્ધ પ્રિન્સ મુફક્કમ જાહ અને અન્ય, (૧૧) [૧૯૯૫] સપ્લી. ૧ એસસીસી ૭૦૨ માં, જાહેર હિતની ભાવના ધરાવતા નાગરિકો હોવાનો દાવો કરતા અને નિઝામની અંગત તથા ખાનગી મિલકત અને રાજ્યની મિલકત વચ્ચે સ્પષ્ટ વૈચારિક વિભાજન હોવાની રજૂઆત કરતા દરમિયાનગીરી કરનારાઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી દરમિયાનગીરી અરજીને નકારી કાઢવાના કારણો આપતી વખતે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે :

"કોઈ ભારતીય દેશી રાજ્યના કોઈપણ શાસક દ્વારા આ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાં કરવામાં આવેલી અથવા નિષ્પાદિત કરવામાં આવેલી સંધિ, કરાર, કરારનામું, વચનપત્ર, સનદ અથવા તેવા જ અન્ય દસ્તાવેજની કોઈપણ જોગવાઈમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ વિવાદમાં તમામ અદાલતોની હકુમતને અનુચ્છેદ ૩૬૩ બાધિત કરે છે."

આ તબક્કે કુંવર શ્રી વીર રાજેન્દ્ર સિંહ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, [૧૯૭૦] ૨ એસસીઆર ૬૩૧ માં આ કોર્ટના ચુકાદાની નોંધ લેવી ઉચિત ગણાશે, જ્યાં કારોબારી આદેશ દ્વારા ખાનગી મિલકતો શાસકને સોંપવામાં આવી હતી તેવી અરજદાર વતી કરવામાં આવેલી દલીલને ધ્યાને લેતાં, ભારત સરકારના સંબંધિત જાહેરનામાને પુનઃ ટાંકીને, આ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે :

"એ સ્પષ્ટ છે કે એવું કોઈ જાહેરનામું નથી કે જેના આધારે શાસક ખાનગી મિલકતો મેળવવા માટે હકદાર બન્યા હોય. શાસક તરીકે માન્યતા આપતા જાહેરનામામાં એવું જણાવવામાં આવ્યું ન હતું કે તેના કારણે શાસક દિવંગત શાસકની ખાનગી મિલકતો માટે હકદાર બન્યા હતા. ભારત સંઘ વતી ઉપસ્થિત થયેલા વિદ્વાન એટર્ની જનરલે પણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે શાસનપદની માન્યતા અંગેના સરકારી આદેશમાંથી મિલકત અંગેનો કોઈ હક ઉદ્ભવતો ન હતો. એ સુસ્પષ્ટ છે કે છેલ્લા શાસકની ખાનગી મિલકતો પરનો હક ઉક્ત ખાનગી મિલકતોના ઉત્તરાધિકાર અંગેના વ્યક્તિગત કાયદા પર નિર્ભર કરે છે. શાસકની

માન્યતા એ શાસકની ગાદીના ઉત્તરાધિકારનો હક છે. રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શાસનપદની આ માન્યતા એ રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત રાજકીય સત્તાનો પ્રયોગ છે અને આમ તે રાષ્ટ્રપતિની કેવળ કારોબારી હકુમતનું એક ઉદાહરણ છે. જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, શાસનપદની માન્યતા આપવાનું કૃત્ય ખાનગી મિલકતો પરના હકની માન્યતા આપવાના કોઈપણ કૃત્ય સાથે સંકળાયેલું નથી. મિલકતના હકો અથવા માલિકી હકોનું ઉલ્લંઘન થયું છે તે સાબિત કરવા માટે, અરજદારે એ સાબિત કરવું પડે કે અરજદાર પોતે એવી મિલકતની માલિકી ધરાવે છે અથવા તેના પર હક ધરાવે છે કે જેનું વાદગ્રસ્ત કૃત્ય દ્વારા ઉલ્લંઘન થયું છે. હાલના કેસમાં, અરજદાર એવી કોઈ ખાનગી મિલકત ધરાવે છે જેના પર તરાપ મારવામાં આવી છે, તેવી રજૂઆત અરજદાર કરી શકે નહીં. અરજદારની દલીલ બે કારણોસર નિષ્ફળ જાય છે. પ્રથમ, જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શાસનપદની માન્યતા એ દાવો કરવામાં આવેલી કોઈપણ ખાનગી મિલકતને સ્પર્શતી નથી. બીજું, અરજદાર એવી કોઈ ખાનગી મિલકત ધરાવતા નથી કે જેના પર શાસનપદની માન્યતાના કૃત્યથી અસર થઈ હોય. અહીં એ જણાવવું આવશ્યક છે કે જ્યાં સુધી શાસકના પ્રિવિ પર્સના હકનો સંબંધ છે, બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૯૧ એવી જોગવાઈ કરે છે કે કોઈ રાજ્યના કોઈપણ શાસકને પ્રિવિ પર્સ તરીકે બાંયધરી આપવામાં આવેલી કોઈપણ રકમની ચુકવણી ભારતના એકત્રિત ભંડોળ પર પ્રભારિત રહેશે અને તેમાંથી ચૂકવવામાં આવશે. પ્રિવિ પર્સ એ ખાનગી મિલકતની એવી બાબત નથી કે જે શાસકને વારસામાં મળે. અરજદારના વિદ્વાન વકીલને પણ અનુચ્છેદ ૨૯૧ ની અસર

સમજાઈ ગઈ હતી અને તેથી તેમણે પ્રિવિ પર્સ એ ખાનગી મિલકત હોવાની દલીલ પર ભાર મૂક્યો ન હતો."

આમ, એ સ્પષ્ટ છે કે અનુચ્છેદ ૩૬૩ માં ઉલ્લેખ કરાયા મુજબ સંધિ, કરારનામું, કરાર વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતો અથવા તેને લગતો કોઈપણ હક કોઈપણ અદાલત દ્વારા નિર્ણીત કરવા સામે બાધિત છે. મહારાજા હરિ સિંહ અને ભારત સરકાર વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર અનુચ્છેદ ૩૬૩ ના અર્થઘટન હેઠળ 'કરાર' સમાન ગણાશે. જો એવા તારણ પર પહોંચવામાં આવે કે તેમાં પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓ પણ આવરી લેવામાં આવી છે, તો અનુચ્છેદ ૩૬૩ નો બાધ સ્પષ્ટપણે લાગુ પડશે. પરંતુ જો આ કોર્ટ એવા તારણ પર આવે કે આ વસ્તુઓ ઉક્ત પત્રવ્યવહાર દ્વારા આવરી લેવામાં આવી નથી, તો અનુચ્છેદ ૩૬૩ લાગુ પડશે નહીં. અપીલકર્તાના જણાવ્યા મુજબ, એવો કોઈ દસ્તાવેજ નથી કે જેના હેઠળ સરકાર દ્વારા આ વસ્તુઓ અંગેના પ્રશ્ન પર વિચારણા કરવામાં આવી હોય. સરકારના જણાવ્યા અનુસાર, ૧૯૪૯ નો પત્રવ્યવહાર અને તારીખ ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૨ નો પત્ર ખાનગી મિલકતોના પાસાનો નિર્ણય કરે છે. અન્ય પ્રશ્નોની તપાસ કરતી વખતે આ હકીકતલક્ષી પાસા પર વિચારણા કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્ન નં. ૨ : એસ્ટોપલ, વેવર અથવા ત્યાગના સિદ્ધાંતની લાગુ પડવા યોગ્યતા બાબતે

અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, વાદગ્રસ્ત ચુકાદામાં ડિવિઝન બેન્ચે ઠરાવ્યું છે કે 'કાં તો હક્કનો ત્યાગ હતો અથવા સ્વેચ્છાપૂર્વક હક્કજતો કર્યો

હતો'. આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવા માટે અમે હકીકતોની તપાસ કરીએ તે પહેલાં, એસ્ટોપલ, ત્યાગ અને વેવરના પાસા પરના કેટલાક ચુકાદાઓનો સંદર્ભ લઈ શકાય. એસ્ટોપલ પરનો મુખ્ય ચુકાદો પિકાર્ડ વિરુદ્ધ સીઅર્સ, ૬ એડી એન્ડ ઈ ૪૬૯ નો છે, જેમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ લોર્ડ ડેનમેને ચુકાદો આપતી વખતે, અન્ય બાબતોની સાથે, જણાવ્યું હતું કે :

"એકવાર તેમનો માલિકીહક સ્થાપિત થઈ ગયા પછી, તે મિલકત પરનો હક માત્ર બક્ષિસ અથવા વેચાણ દ્વારા જ સમાપ્ત થઈ શકતો હતો; જે પૈકીના કોઈ વિશિષ્ટ કૃત્યનું અનુમાન પણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. પરંતુ કાયદાનો નિયમ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ પોતાના શબ્દો અથવા વર્તન દ્વારા જાણીજોઈને બીજી વ્યક્તિને અમુક પરિસ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોવાનું માનવા પ્રેરે છે, અને તેને તે માન્યતા પર એ રીતે કાર્ય કરવા પ્રેરિત કરે છે જેથી તે પોતાની અગાઉની સ્થિતિ બદલી નાખે, ત્યારે પ્રથમ પક્ષકારને તે જ સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતી ભિન્ન પરિસ્થિતિ હોવા અંગે બાદના પક્ષકાર વિરુદ્ધ રજૂઆત કરતાં અટકાવવામાં આવે છે; ..." (જુઓ : બિગેલો ઓન એસ્ટોપલ, પૃષ્ઠ ૬૦૬, ૬૦૭) મિત્ર સેન સિંહ અને અન્ય વિરુદ્ધ એમટી. જાનકી કુઅર અને અન્ય, એઆઈઆર (૧૯૨૪) પીસી ૨૧૩ પૃષ્ઠ ૨૧૪ પર, એસ્ટોપલના સંબંધમાં, એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું :

"ઇંગ્લેન્ડના કાયદાથી ભિન્ન ભારતના કાયદામાં એવી કોઈ વિશિષ્ટતા નથી કે જે આવા પ્રયોગને ન્યાયી ઠેરવી શકે. ભારતનો કાયદો ભારતીય પુરાવા

અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ના અધિનિયમ ૧ ની કલમ ૧૧૫ માં સંક્ષેપમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. માત્ર તે કલમનું કથન કરવાથી લાંબું વિધાન કરવાનું ટળી જશે, જે કલમ નીચે મુજબ છે :

... 'જ્યારે કોઈ વ્યક્તિએ, પોતાના જાહેર કથન, કૃત્ય અથવા લોપ દ્વારા, જાણીજોઈને અન્ય વ્યક્તિને કોઈ બાબત સાચી હોવાનું માનવા પ્રેરી હોય અથવા તેવી માન્યતા રાખવા દીધી હોય અને તેવી માન્યતાના આધારે કાર્ય કરવા પ્રેરિત કરી હોય, ત્યારે પોતાની અને તેવી વ્યક્તિ અથવા તેના પ્રતિનિધિ વચ્ચેના કોઈપણ દાવા કે કાર્યવાહીમાં, તેને કે તેના પ્રતિનિધિને તે બાબતની સત્યતાનો ઇનકાર કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે નહીં'."

ધ્યાન સિંહ અને અન્ય વિરુદ્ધ જુગલ કિશોર અને અન્ય, [૧૯૫૨] એસસીઆર ૪૭૮ માં આ કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે : "હવે એ સ્વીકારી શકાય કે એસ્ટોપલ ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં, પ્રથમ તો એક પક્ષકાર દ્વારા બીજા પક્ષકાર સમક્ષ કેવળ ભવિષ્યલક્ષી વચનથી ભિન્ન એવા કોઈ પ્રવર્તમાન તથ્યની રજૂઆત થયેલી હોવી જોઈએ; બીજું એ કે, અન્ય પક્ષકારે તેના પર વિશ્વાસ મૂકીને, તે વિશ્વાસના આધારે કાર્ય કરવા પ્રેરાયેલ હોવું જોઈએ; અને ત્રીજું, તેણે પોતાને નુકસાન થાય તે રીતે આવું કાર્ય કર્યું હોવું જોઈએ."

ગ્યારસી બાઈ અને અન્ય વિરુદ્ધ ધનસુખ લાલ અને અન્ય, [૧૯૬૫] ૨ એસસીઆર ૧૫૪ માં, આ સિદ્ધાંતો નીચેના શબ્દોમાં પુનરાવર્તિત કરવામાં આવ્યા હતા :

"એસ્ટોપલના સિદ્ધાંતને લાગુ કરવા માટે ત્રણ શરતો સંતોષાવી આવશ્યક છે : (૧) એક વ્યક્તિ દ્વારા બીજી વ્યક્તિને રજૂઆત, (૨) બીજી વ્યક્તિએ ઉક્ત રજૂઆતના આધારે કાર્ય કર્યું હોવું જોઈએ, અને (૩) આવું કાર્ય જે વ્યક્તિને રજૂઆત કરવામાં આવી હતી તેના હિતો માટે નુકસાનકારક સાબિત થયું હોવું જોઈએ."

ત્યાગ

શા. મૂલચંદ એન્ડ કંપની લિમિટેડ (લિક્વિડેશનમાં) વિરુદ્ધ જવાહર મિલ્સ લિમિટેડ, [૧૯૫૩] એસસીઆર ૩૫૧ માં, આ કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે :

"આમ બે બાબતો સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્, (૧) હક્કનો ત્યાગ એ કેવળ હક્કજતો કરવા, મૂક સંમતિ કે વિલંબદોષ કરતાં ઘણું વિશેષ છે અને જો તે સ્વયં એસ્ટોપલ ન હોય તોપણ એસ્ટોપલ સમાન કંઈક છે, અને (૨) કેવળ હક્કજતો કરવો, મૂક સંમતિ કે વિલંબદોષ, જે હક્કના ત્યાગ કે એસ્ટોપલથી ઓછા છે, તે શેરોમાં નિહિત હિત ધરાવતા શેરધારકને તે શેરોની કથિત જમીની કાયદેસરતાને પડકારવાના હકથી વંચિત કરતા નથી." એ જ ચુકાદામાં સુપ્રિમ કોર્ટે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે "જે વ્યક્તિ નિહિત હિત ધરાવે છે અને જેમાં કાયદેસરનો માલિકીહક રહેલો છે, તે કેવળ વિલંબદોષથી, માત્ર તમાશો જોતા રહેવાથી કે પોતે પોતાનો હક્ક છોડી દીધો છે તેમ કહેવા માત્રથી પણ તે માલિકીહક ગુમાવતી નથી અને ગુમાવી શકતી નથી, સિવાય કે તેના કરતાં વિશેષ કંઈક હોય, અર્થાત્ પોતાના શબ્દો કે વર્તન દ્વારા અન્ય પક્ષકારને તે વિધાનની

સત્યતા માનવા અને પોતાના અહિત કે નુકસાન થાય તે રીતે તેના પર વર્તવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવ્યા હોય, કહેવાનો અર્થ એ કે જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ અને સાદો એસ્ટોપલ ન હોય. માત્ર આવા જ કેસમાં સામાન્ય રીતે જેને ત્યાગ અથવા હક્કજતો કરવો કહેવાય છે તેના દ્વારા હક્ક ગુમાવી શકાય છે, પરંતુ તેમ છતાં પણ તેને પોતાના માલિકીહકથી વંચિત કરનાર એ ત્યાગ કે હક્કજતો કરવો પોતે નથી પરંતુ તે એસ્ટોપલ છે જે તેને એવો દાવો કરતાં અટકાવે છે કે શેરોમાં તેનું હિત કાયદેસર રીતે સમાપ્ત થયું નથી, કહેવાનો અર્થ એ છે કે, જે કાનૂની વિધિઓ કાયદા અનુસાર તેના હિતનો અંત લાવે છે અને તેનામાં રહેલો માલિકીહક અન્યને તબદીલ કરે છે તેનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં આવ્યું ન હતું, તેવો દાવો કરતાં તેને અટકાવે છે."

વેવર

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ ગ્રેટર બોમ્બે વિરુદ્ધ ડૉ. હકીમવાડી ટેનન્ટ્સ એસોસિએશન અને અન્ય, [૧૯૮૮] સપ્લી. એસસીસી ૫૫ માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે

"હકજતો બનવા માટે, કોઈ અધિકારનો સ્વેચ્છિક અને ઈરાદાપૂર્વકનો ત્યાગ હોવો આવશ્યક છે. હકજતાનો સાર વિબંધ છે અને જ્યાં કોઈ વિબંધ નથી, ત્યાં કોઈ હકજતો નથી. વિબંધ અને હકજતો એ વર્તણૂકના પ્રશ્નો છે અને દરેક કેસની હકીકતોના આધારે જ તે અનિવાર્યપણે નક્કી થવા જોઈએ."

પ્રસ્તુત કેસના હેતુ માટે, પ્રોભાષ ચંદ્ર દલુઈ અને અન્ય વિરુદ્ધ વિશ્વનાથ

બેનર્જી અને અન્ય, [૧૯૮૯] સપ્લી. ૧ એસસીસી ૪૮૭ માં ઠરાવવામાં આવેલા સિદ્ધાંતો તદ્દન યોગ્ય છે. સદરહુ ચુકાદામાં વિચારણા હેઠળ આવેલો એક પ્રશ્ન એ હતો કે, અગાઉની કાર્યવાહીમાં સામાવાળાઓએ કંટ્રોલર સમક્ષ અપીલકર્તાઓને ઠીકા ભાડૂઆત તરીકે ગણ્યા હોવાના કારણે, શું સામાવાળાઓ તરફથી કોઈ વિબંધ, હકજતો, મુક સંમતિ કે પૂર્વન્યાય થયો હતો કે કેમ. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે હકજતાનું આવશ્યક તત્વ એ છે કે તેમાં કોઈ જ્ઞાત અધિકારનો સ્વેચ્છિક અને ઈરાદાપૂર્વકનો ત્યાગ થયેલો હોવો જોઈએ અથવા એવું વર્તન હોવું જોઈએ કે જેના પરથી તેવા અધિકારનો ત્યાગ થયો હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. તેનો અર્થ યોગ્ય તકે પોતાના અધિકારનો દાવો કરવાનો ત્યાગ કરવો એવો થાય છે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્વેચ્છિક પસંદગી એ હકજતાનો સાર છે, જેના માટે પ્રશ્નગત અધિકારના ત્યાગ અને તેની પ્રાપ્તિ વચ્ચે પસંદગી કરવાની તક અસ્તિત્વમાં હોવી આવશ્યક છે:

ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોની કસોટી પર, અધિકાર જતો કરવામાં આવ્યો હતો કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે આપણે પ્રસ્તુત કેસની હકીકતોની ચકાસણી કરવાની રહે છે. આપણે એ નક્કી કરવાનું છે કે શું મહારાજા હરિ સિંહ અને/અથવા અપીલકર્તા પાસે પોતાના અધિકારનો દાવો કરવાની તક ઉપલબ્ધ હતી છતાં યોગ્ય તક હોવા છતાં યોગ્ય સમયે તેનો દાવો કરવામાં આવ્યો ન હતો. અપીલકર્તાના જણાવ્યા અનુસાર, યોગ્ય તક માત્ર વર્ષ ૧૯૮૩માં જ ઊભી થઈ હતી જ્યારે રાજ્ય સરકાર દ્વારા આ વસ્તુઓનું વેચાણ કરવાનો ઈરાદો દર્શાવતા અખબારી અહેવાલો પ્રગટ થયા હતા. અપીલકર્તાએ તે સમયે પોતાના

અધિકારનો દાવો કરવાનું જતું કર્યું ન હતું. વાસ્તવમાં, તેમણે રજૂઆત કરીને તાત્કાલિક પોતાના અધિકારનો દાવો કર્યો હતો અને સરકાર દ્વારા તે રજૂઆત પરના નિર્ણયની રાહ જોયા વિના પણ, તેમણે હાઇકોર્ટ સમક્ષ રિટ અરજી દાખલ કરી દીધી હતી. જોકે, અમારા મતે, આ બાબત કેસની હકીકતો અને પૃષ્ઠભૂમિનું અતિસરળીકરણ છે. અપીલકર્તાનો દાવો નીચે મુજબની હકીકતોને નજરઅંદાજ કરે છે :

૧. ભારત સરકાર અને મહારાજા હરિ સિંહ વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહાર પરથી જણાય છે કે પ્રશ્નગત વસ્તુઓ પોતાની ખાનગી મિલકત હોવાનો ભૂતપૂર્વ શાસક દ્વારા કોઈ દાવો કરવામાં આવ્યો ન હતો. ૨. મહારાજા હરિ સિંહે, પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન, પ્રશ્નગત વસ્તુઓ પોતાની અંગત મિલકતો હોવાનો કોઈ દાવો કર્યો ન હતો.

૩. વર્ષ ૧૯૬૧માં મહારાજા હરિ સિંહના અવસાન પર અપીલકર્તાને તેમના અનુગામી તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હતી. તારીખ ૨જી ડિસેમ્બર, ૧૯૮૩ની રજૂઆત સુધી કોઈ દાવો કરવામાં આવ્યો ન હતો. ૪. વેલ્થ ટેક્સ એક્ટની કલમ ૫(૧) (૪–એક્સ) શાસકના કબજામાં રહેલા ઝવેરાત અને અન્ય વારસાગત કિંમતી વસ્તુઓના સંબંધમાં સંપત્તિ વેરામાંથી મુક્તિની જોગવાઈ કરે છે. આ મુક્તિ માત્ર ત્યારે જ મળવાપાત્ર હતી જ્યારે કે

·(એ) વેલ્થ ટેક્સ અધિનિયમના પ્રારંભ પૂર્વે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા શાસકના ઝવેરાતને તેમની વારસાગત મિલકત તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હોય;

અથવા

(બી) વેલ્થ ટેક્સ અધિનિયમ હેઠળ સંપત્તિ વેરાની તેમની પ્રથમ આકારણી વખતે સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટ ટેક્સીસ દ્વારા શાસકના ઝવેરાતને તેમની વારસાગત મિલકત તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હોય.

સંપત્તિ વેરામાંથી મુક્તિ મેળવવાના હેતુ માટે જરૂરી હોવા છતાં, અપીલકર્તાએ આવી માન્યતા મેળવવા માટે સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટ ટેક્સીસ સમક્ષ કોઈ અરજી કરી ન હતી કે કેન્દ્ર સરકારે પણ સદરહુ વસ્તુઓને અપીલકર્તાની વારસાગત મિલકત તરીકે માન્યતા આપી ન હતી. અપીલકર્તાએ હાઈકોર્ટમાં રિટ અરજી દાખલ કર્યા બાદ, પ્રશ્નગત વસ્તુઓના સંબંધમાં વેલ્થ ટેક્સ એક્ટની કલમ ૫(૧) (૪–એક્સ) હેઠળ મુક્તિનો દાવો કરતી અરજી માત્ર ૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૫ના રોજ જ દાખલ કરી હતી. ૫. અપીલકર્તાએ "હેર એપેરન્ટ" શીર્ષકવાળા પોતાના જીવનચરિત્રમાં નીચે મુજબનું નિવેદન કર્યું છે :

"વળી, અન્ય મોટાભાગના શાસકોથી વિપરીત, મારા પિતાએ ઝવેરાત સહિતની પોતાની ખાનગી મિલકત અને રાજ્યની મિલકત વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ પાડ્યો હતો. તેમણે કરોડો રૂપિયાની કિંમતના કૌટુંબિક ઝવેરાત, શાલ, ગાલિચા અને રાજચિહ્નો રાજ્યના તોષાખાના (તિજોરી) માં છોડી દીધા હતા, જેને તેમના સ્થાને રહેલા અન્ય મોટાભાગના લોકોએ સહેજ પણ સંકોચ વિના પોતાના કરી લીધા હોત."

ઉપરોક્ત નિવેદનના સંબંધમાં, અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે ભારતીય

પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૭ અને ૩૧ તેમજ કેટલાક ચુકાદાઓનો સંદર્ભ આપતાં એવી દલીલ કરી છે કે, રાજ્ય સરકારની તરફેણમાં વસ્તુઓ જતી કરવાની કોઈ કબૂલાત નથી અને તે કયા સંજોગોમાં કરવામાં આવી હતી તે સ્પષ્ટ કરવા માટે અપીલકર્તા મુક્ત છે.

શ્રી કિશોરી લાલ વિરુદ્ધ મસમ્માત ચલતીબાઈ, [૧૯૫૯] સપ્લી. એસસીઆર ૬૯૮ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, જ્યાં કબૂલાતો અંગે વિચારણા કરતાં આ અદાલતે નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું :

"અને કબૂલાતો નિર્ણાયક હોતી નથી, અને જ્યાં સુધી તે વિબંધ ન બને, ત્યાં સુધી તે કરનાર વ્યક્તિ તે ભૂલભરેલી હતી અથવા અસત્ય હતી તે સાબિત કરવા માટે મુક્ત છે: ત્રિનિદાદ આસ્ફાલ્ટ કંપની વિરુદ્ધ કોરિયાટ, [૧૮૯૬] એ.સી. ૫૮૭. કબૂલાતો એ માત્ર પુરાવાના અંશ છે અને જો બાબતનું સત્ય બંને પક્ષકારો જાણતા હોય, તો ચંદ્ર કુંવરના કેસ (૧૯૦૬) ૩૪ આઈ.એ. ૨૭ માં દર્શાવેલ સિદ્ધાંત લાગુ પડશે નહીં."

ફરીથી, ભારત સિંહ અને અન્ય વિરુદ્ધ ભાગીરથી, [૧૯૬૬] ૧ એસસીઆર ૬૦૬, જેના પર અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાં આ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે: 'જો કબૂલાત કરનાર વ્યક્તિ વિરુદ્ધ તેનો ઉપયોગ કરવો હોય, તો તે કબૂલાત સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૭ અને ૨૧ ને ધ્યાને લેતાં, કબૂલાતો પોતાની મેળે જ સ્વતંત્ર પુરાવો છે, જોકે તે કબૂલ રાખવામાં આવેલી બાબતોનો નિર્ણાયક

પુરાવો નથી."

નીચે મુજબની અસર ધરાવતા અવલોકનો માટે, ચિક્કમ કોરેશ્વર રાવ વિરુદ્ધ ચિક્કમ સુબ્બા રાવ અને અન્ય, [૧૯૭૦] ૧ એસસીસી પપ૮ પર વધુમાં આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો:

"કોઈ પક્ષકાર દ્વારા કરાયેલી કથિત કબૂલાતના આધારે તેનો અધિકાર નિષ્ફળ ગયેલો ગણી શકાય તે પહેલાં, તેના દ્વારા કરવામાં આવેલા વિધાનનો ગર્ભિતાર્થ સ્પષ્ટ અને નિર્ણાયક હોવો જોઈએ. કથિત કબૂલાતો વિશે કોઈ શંકા કે સંદિગ્ધતા હોવી જોઈએ નહીં."

પ્રસ્તુત કેસમાં, પૂર્વોક્ત ચુકાદાઓ પર રાખવામાં આવેલો આધાર સ્વયં તે દલીલની જેમ જ અસ્થાને છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલાં વિધાનોને તેમના મૂળ સ્વરૂપે નિર્ણાયક કબૂલાત તરીકે ધ્યાને લેવામાં આવી રહ્યાં નથી, પરંતુ પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓના સંબંધમાં અપીલકર્તાનું આચરણ અધિકાર જતો કરવા અને/અથવા અધિકારના ત્યાગ સમાન છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે, જે સંજોગોની અગાઉથી નોંધ લેવામાં આવી ચૂકી છે તે અન્ય સંજોગોની સાથોસાથ તેને એક વધારાના સંજોગ તરીકે ધ્યાને લેવામાં આવ્યા છે. અપીલકર્તાને માત્ર તેમની આત્મકથામાં કરવામાં આવેલાં વિધાનોના કારણે જ દાદ આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો નથી. એ પણ નોંધી શકાય કે રેકર્ડ પરની સામગ્રી વધુમાં દર્શાવે છે કે, અપીલકર્તા સદરહુ હેતુ માટે સમયાંતરે અરજીઓ કરીને તોષાખાનામાંથી અમુક વસ્તુઓ રાજ્ય સરકાર પાસેથી

કામચલાઉ ધોરણે ઉછીની મેળવતા રહ્યા હતા. અપીલકર્તાનું આ આચરણ પણ એક પ્રસ્તુત સંજોગ છે. એ સ્પષ્ટ છે કે અપીલકર્તા માત્ર વર્ષ ૧૯૮૩માં જ નિદ્રામાંથી બહાર આવ્યા હતા અને પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓના સંબંધમાં તક અજમાવી હતી. જોકે ઉપરોક્ત હકીકતોના આધારે, ગ્યારસી બાઈ (પૂર્વોક્ત) માં ઠરાવવામાં આવેલી ત્રણ શરતોના અભાવે અપીલકર્તા વિરુદ્ધ વિબંધનો સિદ્ધાંત ભલે લાગુ ન પડે, પરંતુ અધિકારનો ત્યાગ કરવા અને અધિકાર જતો કરવા સંબંધે તેવું કહી શકાય નહીં. આ માત્ર અપીલકર્તા તરફથી વિલંબ અને મૂકપ્રેક્ષક બની રહેવાનો કેસ નથી. પ્રથમ તો, અપીલકર્તાના પિતાએ ક્યારેય આ વસ્તુઓ તેમની ખાનગી મિલકત હોવાનો દાવો કર્યો ન હતો. તેમના અવસાન પછી વીસ વર્ષ સુધી અપીલકર્તાએ કોઈ કાર્યવાહી કરી ન હતી. બીજી તરફ, તેઓ પ્રસંગોપાત તોષાખાનામાંથી લોન પર વસ્તુઓ મેળવતા રહ્યા હતા. અપીલકર્તા યોગ્ય તકે પોતાના અધિકારનો દાવો કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા. આ હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં, અપીલકર્તાએ પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓના સંબંધમાં પોતાનો અધિકાર જતો કર્યો છે અને/અથવા તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેવા ડિવિઝન બેંચના તારણમાં કોઈ ખામી કાઢી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન નં. 3: રજૂઆતને નકારી કાઢતો ભારત સરકારનો નિર્ણય રદ કરવાપાત્ર છે કે કેમ અને આ વસ્તુઓ અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકત છે તેવી ઘોષણા કરવાપાત્ર છે કે કેમ, અથવા આ મુદ્દો પુનર્વિચારણા અર્થે ભારત સરકારને પરત મોકલવાપાત્ર છે કે પછી આ કોર્ટ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવનાર લવાદ સમક્ષ ન્યાયનિર્ણય માટે મોકલવાપાત્ર છે. અપીલકર્તાની રજૂઆતને નકારી કાઢતાં

ભારત સરકાર દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા તારીખ ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના હુકમનો સુસંગત ભાગ નીચે મુજબ વંચાય છે:

"૨. પ્રસ્તુત હકીકતો એવી જણાય છે કે, ભારત સરકારના તારીખ ૧૮.૫.૧૯૪૯ના પત્રના જવાબમાં, કાશ્મીરના તત્કાલીન મહારાજાએ તત્કાલીન ગૃહ અને રિયાસતી બાબતોના મંત્રી સ્વર્ગસ્થ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સંબોધિત પોતાના તારીખ ૧.૬.૧૯૪૯ના પત્રમાં પોતાની ખાનગી મિલકતોની એક યાદી મોકલી આપી હતી. સદરહુ યાદીમાં પ્રશ્નવાળા જવેરાત કે રાજચિહ્નોનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. કાશ્મીરના તત્કાલીન મહારાજા દ્વારા આપવામાં આવેલી ખાનગી મિલકતોની પૂર્વોક્ત યાદીનો ભારત સરકાર દ્વારા સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે સ્વીકાર અંગે સ્વર્ગસ્થ સરદાર પટેલ દ્વારા તારીખ ૯મી જૂન, ૧૯૪૮ના પત્ર મારફત યથાવિધિ જાણ કરવામાં આવી હતી – ,

૩. પાછળથી, રિયાસતી મંત્રાલયના તત્કાલીન સચિવ શ્રી સી.એસ. વેંકટાચારે મહારાજા હરિ સિંહને સંબોધિત પોતાના તારીખ ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૨ના પત્રમાં સરદાર પટેલના ૯ જૂન, ૧૯૪૯ના પૂર્વોક્ત પત્રનો સંદર્ભ ટાંક્યો હતો અને પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો કે મહારાજાના પત્રની અનુસૂચિમાં દર્શાવેલી મિલકતો મહારાજાની ખાનગી મિલકતો હતી અને તેમની ખાનગી મિલકતો તરીકે ચાલુ રહેશે. સદરહુ અનુસૂચિમાં પ્રશ્નવાળા જવેરાત કે રાજચિહ્નોનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

૪. તારીખ ૧૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૫૮ના રોજ નાણા મંત્રાલય (મહેસૂલ

વિભાગ) દ્વારા વારસાગત જવેરાતને સંપત્તિ વેરામાંથી મુક્તિ આપવા અંગે એક જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. આ જાહેરનામા અનુસાર, સંપત્તિ વેરા અધિનિયમ, ૧૯૫૭માંથી મુક્તિ મેળવવાના હેતુસર તત્કાલીન શાસકોએ જો કોઈ જવેરાત હોય તો તેને તેમના વારસાગત જવેરાત તરીકે માન્યતા મેળવવી જરૂરી હતી. તત્કાલીન શાસકો દ્વારા ૨૬ કિસ્સાઓમાં ઘોષણા કરવામાં આવી હતી અને સંપત્તિ વેરા (શાસકોના વારસાગત જવેરાતની મુક્તિ) નિયમો, ૧૯૫૮માં ઠરાવવામાં આવેલી અમુક શરતોને આધીન જવેરાતને સંપત્તિ વેરામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. જોકે, જમ્મુ અને કાશ્મીરના શાસકે પ્રશ્નવાળા જવેરાતને વારસાગત જવેરાત તરીકે માન્યતા આપવા માટે આ નિયમોના નિયમ ૩ હેઠળ કોઈ અરજી કરી હોય તેવું જણાતું નથી.

૫. તારીખ ૨૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૭૧થી બંધારણ (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ના અમલના પરિણામે, શાસકપદ નાબૂદ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ ઔપચારિક પ્રસંગો માટે જવેરાત વગેરેની જરૂરિયાત હોવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે નહીં. તમારા પત્રમાં ટાંકવામાં આવેલ શ્રી સી.એસ. વેંકટાચારના તારીખ ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૨ના પત્રનો ફકરો ૮ પ્રશ્નવાળા જવેરાત સાથે સંબંધિત નથી અને હવે તેની કોઈ પ્રસ્તુતતા નથી.

૬. શાસકોની ખાનગી મિલકતો અંગેના કરારો, એકવાર થઈ ગયા પછી, આખરી હોય છે. ...

૭. પ્રાસંગિક રીતે એ નિર્દેશ કરી શકાય કે 'હેર એપેરન્ટ' શીર્ષકવાળી

તમારી આત્મકથામાં અને અખબારી નિવેદનોમાં, તમે સ્વીકાર કર્યો છે કે તોષાખાનામાં પડેલો ખજાનો રાજ્યને આપી દેવામાં આવ્યો હતો.

૮. તમામ પાસાંઓને ધ્યાનમાં લેતાં, શ્રીનગર તોષાખાનામાં પડેલા જવેરાત અને અન્ય વસ્તુઓ પરના તમારા દાવાને સ્વીકારવા બાબતે ભારત સરકાર પોતાની અસમર્થતા બદલ ખેદ વ્યક્ત કરે છે."

અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, પ્રશ્નવાળી વસ્તુઓ અપીલકર્તા અથવા તેમના પિતાની ખાનગી મિલકતો છે તેવી કોઈ ઘોષણા ક્યારેય કરવામાં આવી નથી. મહારાજા હરિ સિંહ અને સરકાર વચ્ચેના પત્રવ્યવહારમાં આ વસ્તુઓને મહારાજાની ખાનગી મિલકત તરીકે જાહેર કરવામાં આવી નથી, જોકે કેટલીક અન્ય મિલકતોને તે રીતે જાહેર કરવામાં આવી હતી. અપીલકર્તાના દાવામાં કંઈક તથ્ય છે જે વિચારણા માંગી લે છે તેમ માની લઈએ, તો પણ તે હકીકતના વિવિધ વિવાદિત પ્રશ્નોની તપાસ પર નિર્ભર રહેશે. પુરાવો લીધા વિના આવા વિવાદિત પ્રશ્નોનો ન્યાયનિર્ણય થઈ શકે નહીં. ધરમ દત્ત અને અન્ય વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, (૨૦૦૩) ૧૦ સ્કેલ ૧૪૧ના કેસમાં, કે જે વટહુકમ બહાર પાડીને અને ત્યારબાદ અધિનિયમ ઘડીને સપ્રુ હાઉસનો કબજો લેવા અંગેનો કેસ હતો, તેમાં રિટ અરજદારોની એવી દલીલ હતી કે સપ્રુ હાઉસની ઈમારત, પુસ્તકાલય અને અન્ય તમામ જંગમ મિલકતો સોસાયટીની માલિકીની છે અને સરકાર દ્વારા તેનો કબજો લઈ લેવાથી કાયદાની કોઈ સત્તા વગર સોસાયટીને તેની મિલકતથી વંચિત કરવામાં આવી છે. આ કોર્ટે ભારત સંઘ

અરજદારના માલિકી હકને સ્વીકારતો નથી તેવી નોંધ લઈને અને અરજદારો દ્વારા માલિકી હકનો એક પણ દસ્તાવેજ રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી તેની પણ નોંધ લઈને ઠરાવ્યું હતું કે, પુરાવા સિવાય જેનો નિર્ણય થઈ શકે નહીં તેવા હકીકતના આવા અત્યંત વિવાદિત પ્રશ્નો રિટ હકૂમત હેઠળ ન્યાયનિર્ણય માટે હાથ ધરવા યોગ્ય નથી. અપીલકર્તાએ પોતે જ જે સરકારનો સંપર્ક કર્યો હતો તે સરકારના નિર્ણયમાં અમને કોઈ ગેરકાયદેસરતા જણાતી નથી. તેથી, તારીખ ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના હુકમને રદ કરવો અને સરકાર દ્વારા આ મુદ્દા પર પુનર્વિચારણા કરવાનો નિર્દેશ આપવો શક્ય નથી. આ વસ્તુઓ અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકત હોવાની ઘોષણા અંગેની દાદ મેળવવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓને સમજીને, શ્રી કપિલ સિબ્બલે તેના પર ગંભીરતાપૂર્વક ભાર મૂક્યો ન હતો, પરંતુ તે જ સમયે ભારપૂર્વક એવી દલીલ કરી હતી કે આ મુદ્દાને કોઈ સ્વતંત્ર લવાદ સમક્ષ ન્યાયનિર્ણય માટે મોકલવા અર્થે આ સંપૂર્ણપણે યોગ્ય કેસ છે. તેના સમર્થનમાં, વિદ્વાન વકીલ દ્વારા આ પૂર્વે નોંધ્યા મુજબ આ કોર્ટ દ્વારા રચવામાં આવેલી નિરીક્ષણ ટીમના અહેવાલનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે સદરહુ અહેવાલ ઓછામાં ઓછું પ્રથમદર્શી રીતે દર્શાવે છે કે આ વસ્તુઓ અપીલકર્તાની ખાનગી મિલકત છે અને તેથી, સ્વતંત્ર ન્યાયનિર્ણય જરૂરી છે. જ્યારે રિટ અરજી હાઇકોર્ટ સમક્ષ વિચારણા હેઠળ હતી ત્યારે વચગાળાના પગલા તરીકે નિરીક્ષણ ટીમની રચના કરવામાં આવી હતી અને નિરીક્ષણ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. આ અહેવાલ માત્ર એક કામચલાઉ અભિપ્રાય આપે છે. તે જણાવે છે કે પુરાવા લીધા પછી જ આ

બાબતનો નિર્ણય કરવો પડી શકે છે. લવાદ સમક્ષ મોકલવાની જરૂરિયાત દર્શાવતા કોઈ કરારના અભાવમાં, અહેવાલમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલો પ્રથમદર્શી અભિપ્રાય આ મુદ્દાને ન્યાયનિર્ણય માટે લવાદ સમક્ષ મોકલવાનો આધાર બની શકે નહીં. વધુમાં, રિટ અરજીમાં આવો કોઈ દાવો કરવામાં આવ્યો નથી. ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ આ કોર્ટની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને યોગ્ય કેસમાં આ કોર્ટ દ્વારા દાદને યોગ્ય ઘાટ આપી શકાય અને બાબતને ન્યાયનિર્ણય માટે લવાદ સમક્ષ મોકલી શકાય તેમ માની લેવામાં આવે તો પણ, પ્રસ્તુત કેસની હકીકતો પર, આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે અમને કોઈ આધાર જણાતો નથી. ખાનગી મિલકતના સંબંધમાં ઘણા લાંબા સમય પહેલાં લેવાયેલા નિર્ણયને કોઈ અસાધારણ કારણો વિના ફરીથી ખોલવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં, જે પ્રસ્તુત કેસમાં બિલકુલ નથી.

ઉપરોક્ત કારણોસર, અમારો એવો મત છે કે હાઈકોર્ટના વાદગ્રસ્ત ચુકાદામાં કોઈ હસ્તક્ષેપ જરૂરી નથી. તદનુસાર અપીલો રદ કરવામાં આવે છે, જોકે પક્ષકારોએ પોતપોતાનો ખર્ચ ભોગવવાનો રહેશે.

અપીલો રદ કરવામાં આવે છે.

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========